

УДК 159. 923

І. Л. Берющева

Received March 20, 2015

Revised April, 7, 2015

Accepted April, 13, 2015

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ З ПОЗИЦІЇ СУБ'ЄКТНОГО ПІДХОДУ

У статті розглянуто теоретико-методологічні засади вивчення феномену залежності особистості. Проаналізовано розуміння цього феномену з позицій різних підходів – клініко-психологічного, феноменологічного та суб'єктного. Розкрито суть суб'єктного підходу, обґрунтовано можливість його використання у вивченні феномену залежності в системі психологічних явищ. Доведено, що використання суб'єктного підходу дає можливість найбільш повно наблизитися до сутнісного розуміння залежності: з'ясувати місце залежності в системі психологічних явищ, описати типологічні характеристики саморегуляції, визначити індивідуальний особистісний сенс залежної поведінки, проаналізувати зовнішні та внутрішні механізми її виникнення, пов'язати прояви залежності зі стагнацією особистісного розвитку та втратою суб'єктності.

Розкрито поняття «суб'єктність», теоретично доведено, що використання цієї категорії значно розширює межі тлумачення залежності, розкриває її сутнісні характеристики, дає змогу об'єднати зовнішні та внутрішні детермінанти залежної поведінки. Проаналізовано різні погляди класиків психологічної науки та сучасних науковців щодо поняття залежності особистості в різних контекстах.

Використання суб'єктного підходу дає можливість не лише найбільш повно наблизитися до сутнісного розуміння феномену залежності, а й відкриває нові можливості для емпіричних досліджень, зокрема комунікативної залежності, а також обґрунтовує використання в дослідницькій діяльності низки діагностичних інструментів для її вивчення.

Ключові слова: аддикція, залежність, саморегуляція, суб'єкт, суб'єктність, суб'єктний підхід, рефлексія.

Bieriushcheva I. L. Subjective Approach to theoretical and Methodological Principles of Studying the Addiction. The article deals with the theoretical and methodological foundations of studying the personality's addiction phenomenon. The theoretical analysis of understanding the given phenomenon was carried out from the different approaches perspectives, namely, clinical and psychological, phenomenological and subject approaches. The essence of subject approach is disclosed, the possibility of its use in studying the phenomenon of dependence in the system of psychological phenomena is justified. It is proved that within subjective approach it is possible to reveal intrinsic understanding of dependence: to find out the place of dependence in the system of the psychological phenomena, to describe typological

characteristics of self-control, to define individual personal sense of dependent behavior, to analyse external and internal mechanisms of its emergence, to connect manifestations of dependence with stagnation of personal development and loss of subjectivity of the personality.

The concept “subjectivity” is disclosed, theoretically proved that the use of this category considerably expands borders of interpretation of dependence, reveals its intrinsic characteristics, allows to unite external and internal determinants of dependent behavior. Different views of classics of psychological science and modern scientists concerning the concept of dependence of the personality in different contexts are analysed.

The use of the subjective approach does not only give the chance to reveal intrinsic understanding of the dependence phenomenon, but also opens new opportunities for empirical researches of this phenomenon, in particular, communicative dependence, and also provides research activity of a number of diagnostic tools for its study.

Key words: addiction, dependence, self-regulation, subject, subjectivity, subjective approach, reflection.

Берющева И. Л. Теоретико-методологические основы изучения зависимости с позиций субъектного подхода. У статье рассматриваются теоретико-методологические основы изучения феномена зависимости личности. Проведен теоретический анализ понимания данного феномена с позиций разных подходов – клиничко-психологического, феноменологического и субъектного. Раскрыта сущность субъектного подхода, обоснована возможность его использования в изучении феномена зависимости в системе психологических явлений. Доказано, что в рамках субъектного подхода можно наиболее полно приблизиться к сущностному пониманию зависимости: выяснить место зависимости в системе психологических явлений, описать типологические характеристики саморегуляции, определить индивидуальный личностный смысл зависимого поведения, проанализировать внешние и внутренние механизмы ее возникновения, связать проявления зависимости со стагнацией личностного развития и потерей субъектности личности.

Раскрыто понятие «субъектность», теоретически доказано, что использование данной категории значительно расширяет границы трактовки зависимости, раскрывает ее сущностные характеристики, позволяет объединить внешние и внутренние детерминанты зависимого поведения. Проанализированы разные взгляды классиков психологической науки и современных ученых относительно понятия зависимости личности в разных контекстах.

Использование субъектного подхода дает возможность не только наиболее полно приблизиться к сущностному пониманию феномена зависимости, но и открывает новые возможности для эмпирических исследований данного феномена, в частности коммуникативной зависимости, а также обосновывает использование в исследовательской деятельности ряда диагностических инструментов для ее исследования.

Ключевые слова: аддикция, зависимость, саморегуляция, субъект, субъектность, субъектный подход, рефлексия.

Постановка наукової проблеми та її значення. Суб'єктний підхід вважається одним із найбільш значущих надбань вітчизняної психології, оскільки відображає не лише парадигмальну зміну логіки розвитку науки, а й відповідні макросоціальні зрушення. Наприкінці ХХ ст. В. О. Татенко зазначав, що суспільство входить у новий історико-психологічний простір відродження втраченої індивідуальної суб'єктності його членів, у якому саме людина є головною цінністю і метою [11]. Відповідно, у розвитку різних галузей психологічної науки виразно проявляється тенденція дослідження людини в її істинних суб'єктних якостях, визначення умов саморозвитку і саморозкриття особистості на різних рівнях суб'єктного буття. Суб'єкт – це людина на вищому рівні своєї активності, де вона індивідуалізована, автономна і водночас цілісна. Суб'єкт – це також якісно визначений спосіб самоорганізації, саморегуляції особистості, спосіб узгодження зовнішніх і внутрішніх умов здійснення діяльності, центр координації усіх психічних процесів, станів, властивостей, а також можливостей і обмежень особистості щодо об'єктивних і суб'єктивних цілей, завдань життєдіяльності [10].

Початок суб'єктивного підходу в психології пов'язують з іменем С. Л. Рубінштейна, який перевів категорію суб'єкта із допоміжної, загальнофілософської в конкретно-психологічну, вклавши у неї значення «дієвої особи» – особистості як суб'єкта власної психічної активності. Новаторство цього бачення полягало в тому, що в дихотомії «суб'єкт–об'єкт» дійсність виступала крізь призму можливостей і ставлення до неї суб'єкта, а не протистояла йому. Як суб'єкт розглядався не абстрактний конструкт, а суб'єкт психічної діяльності, конкретний індивід, що став активним творцем власного буття [9]. Відтоді поняття «суб'єкт» є базовою категорією, що відображає сутнісний бік психічної реальності.

Значний внесок у дослідження різних аспектів суб'єктності внесли К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, А. В. Брушлинський, Л. Ф. Бурлачук, В. В. Знаков, З. С. Карпенко, К. В. Карпінський, Г. С. Костюк, Є. Ю. Коржова, О. М. Леонтєв, О. К. Осницький, С. Д. Максименко, В. А. Петровський, В. А. Роменець, З. І. Рябікіна, М. В. Савчин, В. В. Селіванов, В. А. Семиченко, О. О. Сергієнко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.

Мета статті – розкрити теоретичні й методологічні можливості суб'єктного підходу для вивчення залежності особистості.

Актуальність обраної проблеми визначається поширенням залежності як соціального явища в різних сферах життєдіяльності, збільшенням кількості людей, які перебувають у такому стані, усе більшим зростанням видів залежностей. Сьогодні залежність як соціально-психологічний феномен набуває масштабів, значно поширюється в соціумі і виходить на різні вікові і соціальні групи. Тому ця проблема потребує не лише теоретичного обґрунтування, а й емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сьогодні різні аспекти залежності вивчаються у різних напрямках психологічної науки – клінічна психологія (А. У. Тархан, Н. В. Шемчук, М. Г. Цетлін), психологія особистості (Б. С. Братусь, А. В. Худяков, В. Д. Менделевич), соціальна психологія (Т. В. Чернобровкіна, Т. Б. Дмитрієва) та ін. Однак сучасна практика дослідження проблеми залежності зазвичай зосереджена у її феноменологічному просторі, не торкаючись базисних психічних утворень, механізмів та детермінант залежності, її інтеграції та диференціації в системі психологічних явищ. Типовим у вивченні зазначеної проблеми є розуміння залежності через категорію хвороби, стану максимального ступеня виразності, з переважним фізіологічним акцентом. Суб'єктний підхід, навпаки, висуває на перший план уявлення про цілісну, гармонійну особистість. Розглянемо тлумачення залежності в цьому контексті.

В. Д. Менделевич під гармонійною особистістю розуміє індивіда, який у процесі соціалізації усвідомлено сформувався як людина, що володіє відповідальністю за власну долю і здійснювані вчинки, самостійністю й автономністю у прийнятті рішень, керується у своєму житті моральними законами [5]. Більшість дослідників суб'єктність розуміють як центральне утворення людської реальності, що виникає на певному рівні розвитку особистості та інтегрує такі її характеристики, як активність, ініціативність, рефлексивність, усвідомленість, відповідальність, надійність, гнучкість, творчість, етична зрілість, самодетермінація, саморегуляція, самостійність та ін. [3]. Отже, залежність як риса дисгармонійної особистості протилежна самостійності, автономності.

Найбільш часто феномен самостійності особистості досліджується з позиції суб'єктної регуляції. Так, Г. С. Пригін розглядає автономність як синонім «ефективної самостійності», одну з найважливіших інтегративних якостей особистості, що відображає високий ступінь сформованості системи усвідомленої регуляції суб'єкта діяльності [6]. У

понятті «автономність» реалізується єдність зовнішніх та внутрішніх факторів, яка формується в онтогенезі особистості і визначає її особистісно-типологічні особливості. Симптомокомплекс якостей особистості, що проявляються у феномені «автономності», охоплює: схильність до самостійної роботи без контролю ззовні; наполегливість у досягненні поставлених цілей; адекватну самооцінку; впевненість у собі; почуття відповідальності; здатність до антиципації; уміння використовувати зовнішню і внутрішню інформацію для досягнення мети; здатність критично оцінювати свій успіх чи невдачу і правильно аналізувати їх причини тощо. Відповідно, низький рівень розвитку описаних якостей свідчить про залежність особистості. Опитувальник, який ми розробили, дає змогу кваліфікувати три типологічні групи суб'єктів: «автономні», «залежні» і «змішані», які відрізняються ступенем сформованості системи суб'єктної регуляції. Результати емпіричних досліджень доводять, що функціональні компоненти системи суб'єктної регуляції «залежних» суб'єктів слабо взаємопов'язані між собою, що позбавляє її цілісності [6].

Зважаючи на вищевказане поняття «залежність» можна розглядати в різних контекстах дослідження: а) як тип особистості і вивчати її змістовні характеристики; б) як тип здійснення діяльності й аналізувати процес та характер її виконання; в) як тип суб'єктної регуляції та досліджувати особливості регуляторних процесів.

Іншою дихотомією, яка дає змогу визначити місце залежності у низці психологічних явищ, є континуум «довіра–залежність». В. Б. Нікішина, І. В. Запесоцька визначають залежність як психічний стан, що реалізується в широкому діапазоні об'єктоспецифічних форм (алкогольна, наркотична, нікотинова, ігрова та ін.). При цьому, в якому б вигляді і формі залежність не проявлялася, у її психологічній структурі, функціонально-динамічних і детермінаційних підставах простежуються загальні тенденції [2].

Стан залежності континуально реалізується у двох основних векторах спрямованості відносин особистості: суб'єкт-суб'єктному (S-S) і суб'єкт-об'єктному (S-O), а її феноменологічне поле розкривається в дихотомії «довіра – залежність» (описані феномени не антонімічні і не взаємовиключні, а співвідносяться за певною системою критеріїв в логіці категорії відносин). Якщо в системі домінують S-S відносини, у просторі станів людини проявляється довіра, а коли домінують S-O відносини – закріплюється залежність. Так дефіцитарність переживань у полі S-S відносин компенсується в системі S-O

відносин, для яких характерна безконфліктність і стабільність. Результатом залежності є зміна соціальної ситуації, звуження образу сприйняття ситуації, що приводить до зміни системи відносин і поведінки особистості в цілому. Отже, довіра розглядається як базова соціальна установка (спрямованість на іншого), що визначає схильність до залежності від іншої людини [1].

І. В. Запесоцька розробила модель деформації структурної організації суб'єктності як внутрішньої детермінанти стану залежності (рис. 1). Суб'єктність тут розуміється як діяльне ставлення до самого себе, до інших людей і до світу. Ядром структури суб'єктності виступає рефлексія. Проектуючись на систему довіри-недовіри, рефлексивність опосередковує особливості функціонування та специфічні утворення цієї системи (довіра до себе, довіра до світу та інших людей).

Підкреслимо, що і в руслі суб'єктного підходу, й у вітчизняній психології загалом рефлексивність у системі якостей особистості описується як основа становлення індивідуальності (Ю. М. Орлов) та центральний феномен суб'єктності (А. В. Карпов, В. І. Слободчиков, Є. І. Ісаєв та ін.). Особистісна рефлексія пов'язана з дослідженням суб'єктом самого себе, вириває людину з безперервного потоку життя і змушує стати у зовнішню позицію щодо самої себе (Я. А. Пономарьов). Суб'єктом можна назвати лише того, хто здатний «вступити в особливі відносини» із самим собою, звернутися до самого себе (К. В. Карпінський).

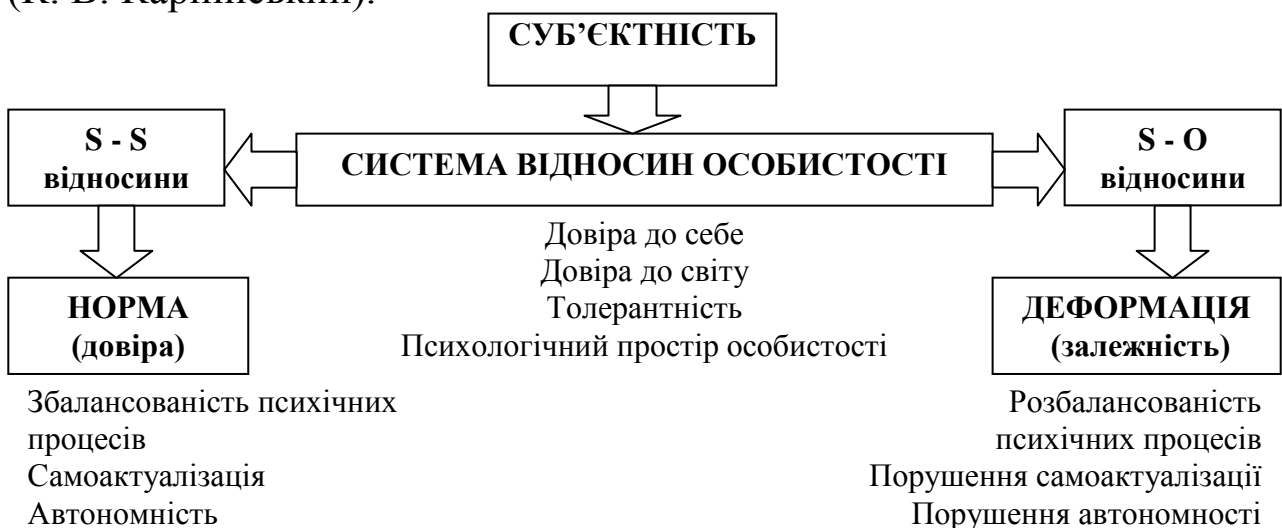

Рис 1. Внутрішня детермінація стану залежності (І. В. Запесоцька)

У руслі клініко-психологічних теорій стан залежності часто розглядається як ціннісний зв'язок між суб'єктом і об'єктом, неправильно опредмечена потреба, а основний механізм її розвитку – як «зсув мотиву на мету» (Б. С. Братусь, Б. В. Зейгарник, Є. С. Мазур,

А. Б. Холмогорова та ін.). Домінувати починає мотив пошуку об'єкта, який задовольняє потребу і заміщує справжній, істинний. Володіння об'єктом дає тимчасове послаблення внутрішньої напруги, але оскільки залежна людина не може повністю задовольнити істинну потребу і знизити спонукальну силу мотиву, то відбувається постійна фрустрація. Через високий рівень особистісної ригідності адиктивний мотив фіксується, посилює динамічні властивості і змінює змістовні характеристики (стає неусвідомленим, некритичним, акцентуїтованим). Потім об'єкт адикції долучається до структури Я-концепції як самостійний внутрішній образ, і вся смислова сфера перебудовується відповідно до цього провідного мотиву.

Роль ціннісно-смислових утворень у забезпеченні усвідомленої саморегуляції особистості розкривається у межах смислового підходу (О. Г. Асмолов, Д. О. Леонтьєв, К. В. Карпінський, М. С. Яницький та ін.). На кожному етапі життя у людини, залежно від соціальних цінностей чи біологічних потреб, мають з'являтися певні цілі життєдіяльності, для реалізації яких потрібне розуміння (або відчуття) їх сенсу. Саме така осмисленість мети дає людині енергію для її реалізації. Відсутність осмисленості цілей дезорганізує всю систему цінностей, роблячи поведінку «автоматизованою», заснованою на очікуваннях оточення або девіантною, нецілеспрямованою, суперечливою [8]. Невизначеність особистісних смислів заважає людині посісти своє місце в соціальній системі, що, в свою чергу, ще більше їх дезорганізує. Відповідно, порушення розвитку ціннісно-смислової сфери призводять до певного суб'єктивного дискомфорту, який В. Франкл називає «екзистенціальною фрустрацією», у відповідь на котру повинна з'явитися реакція компенсації – формування залежної поведінки. У дослідженнях К. С. Лисецького, Є. В. Литягіної показано, що для осіб, схильних до формування адикції, характерна особистісна незрілість або «недорослість», яка виражається в несформованості і суперечливості системи цінностей, нездатності самостійно ставити цілі, приймати відповідальні рішення в ситуації значущих виборів, а також характеризується відсутністю суб'єктної позиції щодо власного життя [7]. Отже, пасивне засвоєння цінностей соціального оточення парадоксальним чином робить людину незахищеною і внутрішньо нестійкою в суперечливих умовах сучасної дійсності.

Отже, ми бачимо, що автори розглядають зниження усвідомленої саморегуляції як обмеження в можливості прояву суб'єктності та

основний чинник формування аддикцій. При цьому суб'єктна активність особистості, спрямована на перебудову власної ціннісно-сислової сфери, є проявом особистісної спроможності до смислової саморегуляції.

Таким чином, розгляд залежності у межах різних психологічних підходів показує різноманітність тлумачення цього феномену. Однак саме в межах суб'єктного підходу можна більш глибоко зрозуміти причини виникнення залежності, що об'єднує в собі як внутрішні, особистісні особливості аддиктів, так і зовнішні, соціально-психологічні умови та життєву ситуацію розвитку особистості.

Суб'єктний підхід значно розширює уявлення про залежність як:

– стагнацію розвитку у зрілому віці та втрату суб'єктності особистості;

– показник низького ступеня сформованості системи суб'єктної регуляції та відповідного симптомокомплексу індивідуально-типологічних якостей;

– комплекс особливостей мотиваційно-потребової і смислової сфер особистості, відображення суб'єктом надцінного ставлення до об'єкта або дій;

– своєрідне тлумачення ситуації невизначеності власної соціалізації.

Такий підхід відкриває нові можливості для емпіричних досліджень феномену залежності, зокрема комунікативної залежності, а також обґрунтовує використання в дослідницькій діяльності низки діагностичних інструментів для дослідження типу суб'єктної регуляції та смисложиттєвих орієнтацій.

Література

1. Запесоцкая И. В. Состояние зависимости: метапсихологический подход : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 / Запесоцкая Ирина Владимировна. – М., 2012. – 45 с.
Zapesotskaya, I. V. Sostoyanie zavisimosti: metapsichologicheskiy podhod [State of addiction: metapsychological approach] : avtoref. dis. ... d-ra psihol. nauk : spec. 19.00.01 / I. V. Zapesotskaya. – М., 2012. – 45 p.
2. Запесоцкая И. В. Дихотомическая модель доверия-зависимости: детерминация, феноменология, генез / И. В. Запесоцкая, В. Б. Никишина // Социальная политика и социология. – 2010. – №4 (58). – С. 155–163.
Zapesotskaya I. V. Dihotomicheskaya model doveriya-zavisimosti: determinaciya, fenomenologiya, genez / I. V. Zapesotskaya, V. B. Nikishina // Socialnaya politica i sociologiya. – 2010. – №4 (58). – P. 155–163.
3. Кузікова С. Б. Саморозвиток особистості: суб'єктний підхід / С. Б. Кузікова // Психологія особистості. – 2013. – № 1(4). – С. 77–86.

- Kuzikova, S. B. Samorozvitok osobistosti: subektnij pidhid [Self-developmen of personality: subject approach] / S. B. Kuzikova // *Psichologiya osobistosti*. – 2013. – № 1(4). – P. 77–86.
4. Максименко С. Д. Трансформационные механизмы нужды в зависимость: генетико-моделирующий метод прогнозирования аддикций в онтогенезе / С. Д. Максименко, М.-Л. А. Чепа, Н. М. Бугаева // *Экспериментальная психология в России: традиции и перспективы*. – М. : Ин-т психологии РАН, 2010. – С. 628–633.
- Maksimenko S. D. Transformacionnie mehanizmi nujdi v zavisimost: genetiko-modeliruyushij metod prognozirovaniya addikcij v ontogeneze [Transformation mechanisms of need in dependence: genetic-designing method of prognostication of addyktsyy in ontogenesis] / S. D. Maksimenko, M-L. A. Chepa, N. M. Bugaeva // *Eksperimentalnaya psichologiya v Rossii: tradicii i perspektivi*. – М. : Institut psichologii RAN, 2010. – P. 628–633.
5. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учеб. пособие / В. Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
- Mendelevich V. D. Psihologiya deviantnogo povedeniya [Psychology of deviant behavior] / V. D. Mendelevich. – SPb. : Rech, 2005. – 445 p.
6. Прыгин Г. С. Психология самостоятельности : монография / Г. С. Прыгин. – Ижевск, Набережные Челны : Изд-во Ин-та управления, 2009. – 408 с.
- Prygin G. S. Psihologiya samostoiyatelnosti [Psychology independence]: monografiya / G. S. Prygin. – Izevsk, Naberezhnye Chelny : Izdatelstvo Instituta upravleniya, 2009. – 408 p.
7. Психология зависимости: профессиональный тезаурус / под ред. К. С. Лисецкого, Е. В. Литягиной. – Самара : Самар. ун-т, 2011. – 138 с.
- Psihologiya zavisimosty [Psychology of addiction]: tezaurus / pod red. K. S. Lisetskogo, E. V. Litiyaginoj. – Samara : Samarskiy universitet, 2011. – 138 p.
8. Психология и лечение зависимого поведения / под ред. С. Даулинга ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Класс, 2000. – 240 с.
- Psihologiya i lechenie zavisimogo povedeniya [Psychology and treatment of addictive behavior] / S. Dauling ; translation by R. R. Murtazina. – М. : Klass, 2000. – 240 p.
9. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 423 с.
- Rubinstein S. L. Problemy obchshey psihologii [Problems of general psychology] / S. L. Rubinstein. – М. : Pedagogika, 1973. – 423 p.
10. Субъектный подход в психологии / под ред. А. Л. Журавлева, В. В. Знакова, З. И. Рябикиной и др. – М. : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2009. – 620 с.
- Sub'ektniy podhod v psihologii [Subjective approach in psychology] / A. L. Juravleva, V. V. Znakova, Z. I. Riyabikina. – М. : Izdatelstvo Instituta psichologii RAN, 2009. – 620 p.
11. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Татенко. – Киев : Просвита, 1996. – 404 с.
- Tatenko V. A. Psihologiya v sub'ektnom izmerenii [Psychology in the subjective dimension] / V. A. Tatenko. – Kiev : Prosvita, 1996. – 404 p.